

У БУДИНКУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

«І я їду на час несамопитий,
Щоб нищене словами відновити».

В. Шекспір

Спогади Ігоря Денисенка

Вперше поріг цього будинку я переступив у 1958-му році. Невелике узвишся, на якому розташувався цей будинок, приємно здивувало мене густими заростями листяних і фруктових дерев, які вже тріпотіли молодим листям під подихом теплого весняного вітерця. Було дуже тихо, і важко вірилось, що все це — у центрі міста, що за якихось 50-100 кроків звідси дзеленчать трамваї і проносяться автомашини, що зовсім близько гримить промисловість, вдихаючи й видихаючи газ і випари. Втім, ілюзія

окремішності й усамітненості часто порушувалась легковиками, що заїжджали на подвір'я між гіркою з існуючим будинком (флігелем) Грушевського і будинком, який виріс на місці колись зруйнованого більшовиками його великого фамільного дому.

↗ Ігор Денисенко. 1960-ті рр.

Тепер той новий будинок гордо і впевнено стояв на розі вулиць Паньківської й Микільсько-Ботанічної, утворюючи прямий кут: одне крило виходило на Паньківську, а друге — на Микільсько-Ботанічну вулицю. Заселений він був здебільшого привілейованою публікою. Варто підкреслити, що саме здебільшого, а не суцільно, тому що нижні його поверхи заселяли прості посполиті люди в комунальних багатосусідніх квартирах. Для порівняння слід сказати, що, якщо на «патриціанських» теренах довго жив тричі Герой Радянського Союзу Покришкін, який тривалий час займав високу посаду в Київській військовій окрузі, а пізніше став маршалом авіації й перебрався до Москви, то на першому поверсі в комунальній квартирі мешкала проста

продавщиця Ольга Пилипівна, з синами якої, Юрком, Олесем і Антоном Доріченками я довго дружив. Недалеко від них у пристойній, але дуже скромній квартирі мешкав і, можливо, тепер мешкає видатний сучасний історик Сергій Білокінь, колись опальний, тепер часто і тупо деким переслідуваний. Та в загальному уявленні все ж таки цей будинок був елітарним. Слід,мабуть, додати чисто суб'єктивне моє враження, що при всіх обмовках і уточненнях цей «патриціанський» будинок ніби закривав і тепер закриває той будиночок на узгір'ї від вуличного гармидеру й від зайвого споглядання різних людей, часто чужих, а то й ворожих.

На згадуваний мною час вулиці Паньківської офіційно не існувало: вона носила ім'я Степана Халтуріна і тільки окремі люди на побутовому рівні, хто за інерцією, а хто й принципово називали: «Паньківська». Сам же цей будинок ніби зіщулився від дедалі зухвалішої облоги. Звичайно, не всі так відчували і сприймали, але ж я розповідаю саме про своє і таких, як я відчуття і сприйняття.

^ Сергій Шамрай з дружиною Валентиною Іванівною (дівоче прізвище Андрійко). Київ. Приблизно 1924-25 рр.

Заселяли дім Грушевського люди, йому здебільшого чужі, або й ворожі, але якийсь відгомін Грушевських все ж відчувався. Якщо на першому поверсі жила явно «старшобратня» сім'я, то на другому в багатосусідній квартирі мешкала зі своїм старим батьком Валентина Іванівна Шамрай — вдова талановитого історика Сергія Шамрая, аспіранта Михайла Грушевського,

замордованого і згубленого наприкінці 1930-х років. Їхня дочка Вікторія Сергіївна все життя прожила тут, у цьому помешканні, а в описуваний час перебралась на іншу адресу.

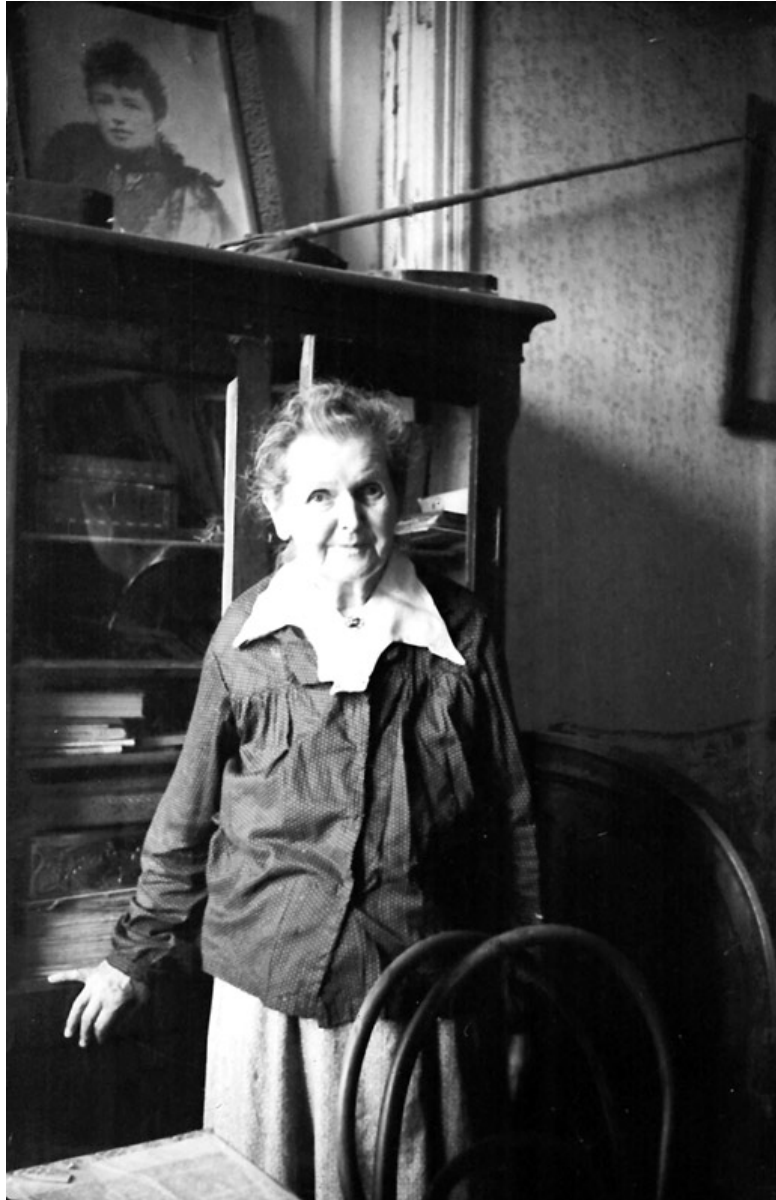

↗ Сергій Шамрай з дружиною Валентиною і донькою Вікторією у своєму помешканні на Паньківській, 9 після першого заслання. 1936 р.

↗ Донька Сергія Шамрая – Вікторія (в заміжжі Слупська). Київ. Кінець 1940-х рр.

Вона була хрещеницею мого батька, і він її дуже любив, бо, крім усього іншого, вона нагадувала його друга Сергія та їхню спільну молодість, пізніше обхаркану й розтоптану. Звичайно, серед багатьох сусідів родини Шамраїв були й такі, яких треба було дуже остерігатись (крім безкінечних остерігань на роботі, в ЖЕКу, на вулиці і взагалі на кожному кроці). Важко підрахувати суму подібних принижень, але уявити все ж таки можна.

↗ Грушевська Ольга Олександрівна у своєму помешканні на Паньківській, 9. Київ. Приблизно 1960 р.

На третьому, умовно кажучи, моєму поверсі, тобто в четвертій квартирі, мешкала Ольга Олександрівна Грушевська — вдова замордованого і зведеного зі світу Олександра Сергійовича Грушевського, видатного історика, брата великого Михайла Грушевського. Жила вона в сім'ї Любові Іларіонівни Пустовойт, вдови художника Пустовойта, і справляла на мене враження бідної приживалки. Звичайно, я говорю про свої враження, які не

претендують на повну істинність. Була вона мовчазною й тихою, не схильною до спілкування. Очевидно, пережитий страх виробив у неї гіпертрофовану обережність, тому мої спогади про неї носять, в основному, чисто зоровий характер. На початку 1960-х років вона померла і, здавалось, ніщо вже про неї не нагадає, але, коли відкрилися «замки на брамі» (вираз з вірша Б. Антоненка-Давидовича), то виявилось, що вона врятувала архів свого нещасного чоловіка і всієї родини Грушевських, що вона докладала нелюдських зусиль, щоб його врятувати. Стала ще більш зрозумілою її мовчазність.

↗ Безручко-Денисенко Марія Іванівна на балконі свого помешкання по вулиці Володимирській, 79-б, кв. 4. Між 1948 – 1955 рр.

Справді, хто пам'ятає або хоч може уявити атмосферу 30-х років: тут і кілометрові черги до тюремного віконечка, щоб здати передачу або хоч щось дізнатися про заарештовану рідну людину, тут і постійний страх, особливо нічний (моя мама скрикувала «Ой, це за мною», коли до нашого двору на Володимирській, 79, вночі заїжджала машина), і безкінечні чутки «забрали», «посадили», розстріляли», і цілком офіційні повідомлення в газетах, по радіо і в кінохроніках про арешти і розстріли «ворогів народу», хоч це стосувалось більш відомих людей, а про тисячі й мільйони простих смертних, схоплених і згублених, — мовчали.

Так що хто це пам'ятає або хоч уявляє, той не засудить Ольгу Олександрівну за неговіркість. Чому вона, власниця трьох

великих кімнат, жила в ролі бідної приживалки в чужій сім'ї, відповіли дослідники, і я не зупинятимусь на цьому. Тепер мені соромно за деяку, мабуть, зверхність і байдужість до неї, які я відчував, хоч і не висловлював.

↗ Пустовойтова (Пустовойт) Любов Іларіонівна. Київ, Паньківська, 9. Приблизно 1970 р.

Сім'я Пустовойтів складалася з Любови Іларіонівни та її дітей — дочки Оксани й синів Сергія та Юрка. Сама Любов Іларіонівна була яскравою по-своєму і дуже енергійною жінкою, якої мій життєвий досвід примушував остерігатись і весь час бути на сторожі. Її діти, яких я назвав, були дуже різними, але, безумовно, освіченими, розумними і, очевидно, талановитими молодими людьми. Не пам'ятаю професії Оксани, зрештою, я мало її знав, але Сергій і Юрко були художниками; правда, Юрко був переважно скульптором. Не знаю їхньої подальшої професійної долі, але мені здається, вони подавали серйозні надії. На дуже великий жаль, Сергій помер, і це тим більш прикро, що з чисто людського боку

для мене особисто він виявився найкращим. Але про це трохи нижче.

Ще в цій квартирі жила Василина Йосипівна Манойлик, вчорашня селянка, тепер робітниця, психологічно та інтелектуально майже не зачеплена містом.

Ще тут жили Краснови — відставний військовий музикант, полковник з тяжко хворою дружиною Поліною Філіповною (я свідомо не перекладаю на «Пилипівну», щоб не втратити відчуття того часу). Після смерті Краснова Поліну Філіповну забрав її брат і відвіз до себе, здається, в Черкаську область, а їхню величезну кімнату зайняла єврейська сім'я Шепсіних. Самуїл Аронович, Софія Григорівна, яка незабаром тяжко захворіла і хворіла довго, та їхня дочка Люба. Це були непогані люди, хоч і далекі від нашого українського світобачення. Принаймні, остерігатися їх не було підстав і лагодити цілком можна було.

⤴ Плотичер Сара Мойсеївна і Зотова Ганна Вікторівна (обидві сидять) на роботі в лабораторії шкірвендиспансеру. Київ, вул. Саксаганського, 72. 1940-1950-ті рр.

Ще тут жила яскрава інтелігентна єврейська сім'я Плотичерів, правда, бездітна. Сара Мойсеївна, про яку після її смерті її колеги розповідали, як про видатного вченого, чия книга про сифіліс стала настільною для багатьох венерологів. Сам я оцінити її наукові заслуги некомпетентний, але можу сказати, що це була високоосвічена жінка з широким світоглядом, основи якого були закладені ще до революції. Мислення в неї було дуже емоційне, я

сказав би, художнє, і цим вона дуже відрізнялась від свого чоловіка Семена Олександровича, в якого було чисто технічне мислення і який сам був інженером високої кваліфікації. Перед війною Плотичери жили в Харкові й Семен Олександрович був головним інженером великого заводу. Після війни вони переїхали до Києва. Тепер, вже на пенсії, Семен Олександрович у вільний від буденних турбот час просиджував годинами й цілими днями за своїм робочим столом — щось вистукував молоточком, щось закручував, щось паяв (біля нього часто димів паяльник), щось записував. Якщо не рахувати бездітності, це була ідеальна пара, їм було під 80, а вони ходили по вулиці, тримаючись за руки. Звичайно, вони не розуміли наших проблем, вони толком не розуміли навіть поняття «русифікація», але чого можна вимагати від євреїв, якщо таких понять часто не розуміють українці. У будь-якому разі, це були бездоганно порядні люди, готові прийти на допомогу в разі потреби й не здатні на погане. Я згадав, вживши слово «русифікація», як приніс до Сари Мойсеївни самвидавну книгу Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» та її схвильовану позитивну реакцію. Такою ж була її реакція на «Репортаж із заповідника імені Берія» Валентина Мороза і ряд інших самвидавних творів, які я приносив.

^ Василь Денисенко – аспірант відділу примітивної культури й народної творчості в очолюваній Михайлом Грушевським Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН. Київ. Квітень-травень 1927 р.

Тепер, коли підійшла черга до мого батька, Василя Семеновича Денисенка, теж колишнього аспіранта Михайла Грушевського, я повинен зупинитись і добре пригадати кімнату з балкона на третьому поверсі ліворуч від парадного входу до будинку. Двері до неї були відразу праворуч від вхідних дверей до всієї нашої комунальної квартири. За нашими першими дверима починався невеликий коридорчик праворуч, відділений від квартири Пустовойтів листами сухої штукатурки, потім були двері, власне, до кімнати і, нарешті, сама кімната — світла велика (біля 24 квадратних метрів) і холодна, бо дві стіни виходили надвір (одна на південь, а друга — на захід), а третя, північна стіна виходила на пройму парадного входу і лише одна стіна, східна, була внутрішньою. Вона межувала з Пустовойтами.

↗ Ігор Денисенко у батьковій кімнаті на Паньківській, 9. Київ. 1960-ті рр.

Прямо біля дверей стояла піч, вже газова, а ліворуч стояв величезний, ще з часів Грушевського, дубовий стіл. З одного боку стола, біля стіни, що вела до Пустовойтів, стояв топчан, на якому я спав, а батькове ліжко стояло за пічкою біля північної стіни і над ним висів старий репродуктор-радіоточка. Весь інший кімнатний простір був зайнятий шафами (не менше шести), етажерками, і ще чимось і, щоб пройти від дверей до протилежної стіни, треба було трохи маневрувати. Там, біля стіни південного вікна стояв батьків письмовий стіл. Було два вікна (з південного і західного боку) і двері на балкон (теж із західного боку). Біля південного вікна стояв письмовий стіл, за яким часто сидів батько, читаючи, пишучи і вряди-годи клацаючи на машинці. Деякі шафи були порожніми, деякі, навпаки, забитими старими речами — без ручок, носиків та ніжок чайнички і фужери або й просто побитий посуд, тільки очищений від гострих уламків.

^ Василь Денисенко – мешканець Дому Грушевських на Паньківській, 9. Київ. 1950-ті рр.

Було багато розірваних, без початку, без середини й кінця книжок та журналів. Але іноді з закритих для мене комодних глибин батько витягував якісь рушнички з українською вишивкою та серветки і ще щось, а потім ховав, а одного разу сказав мені: «Ти дивуєшся, чого в мене так багато речей? — Я рятую українську культуру і моя квартира — не стільки квартира, як місце для зберігання цієї культури».

^ Василь Денисенко на виставці до 60-річчя Михайла Грушевського. Київ. 1926 р.

Я сприймав подібні висловлювання з деяким гумором, як вияв його дивацтва, але усвідомлював, що раціональне зерно тут є. З висоти своєї вже старості цього зерна я бачу ще більше, не зважаючи на деякий комічний присмак.

Основне з цих речей, власне, всі ці речі, батько поступово віддавав людям, які могли їх зберегти і зацікавлені були професійно. Дещо він віддав Іванові Макаровичу Гончару, зокрема полковничий пернач. За пару років до смерті Івана Макаровича я бачив цей пернач з відповідною биркою в його музеї. Крім цих цінних і багатьох непотрібних речей була одна річ, один предмет, який він ховав у шафі, що стояла біля його письмового столу і варта була ризику. Це була посмертна маска Михайла Грушевського, робота І.Макогона, копія тієї, що на Байковому кладовищі. Про неї знало тільки кілька чоловік: Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, з яким батько багато років дружив, Віктор Леонтійович Петровський — багатолітній колишній зек, літератор, перекладач з литовської, патріот і чудова людина, який дружив з ними обома, кілька моїх друзів — Юрко Огульчанський і ще пара чоловік. Коли батько помер влітку 1964 року, я відчув активізацію наших «опікунів». Тобто їхню зворушливу увагу доводилось відчувати увесь час, але тепер вона стала зовсім неприхованою. Наприклад, пара молодиків питають у сусідів, де я, коли я виходив, і передають, що прийдуть допомогти; хтось незнайомий передає мені привіт і т.п.

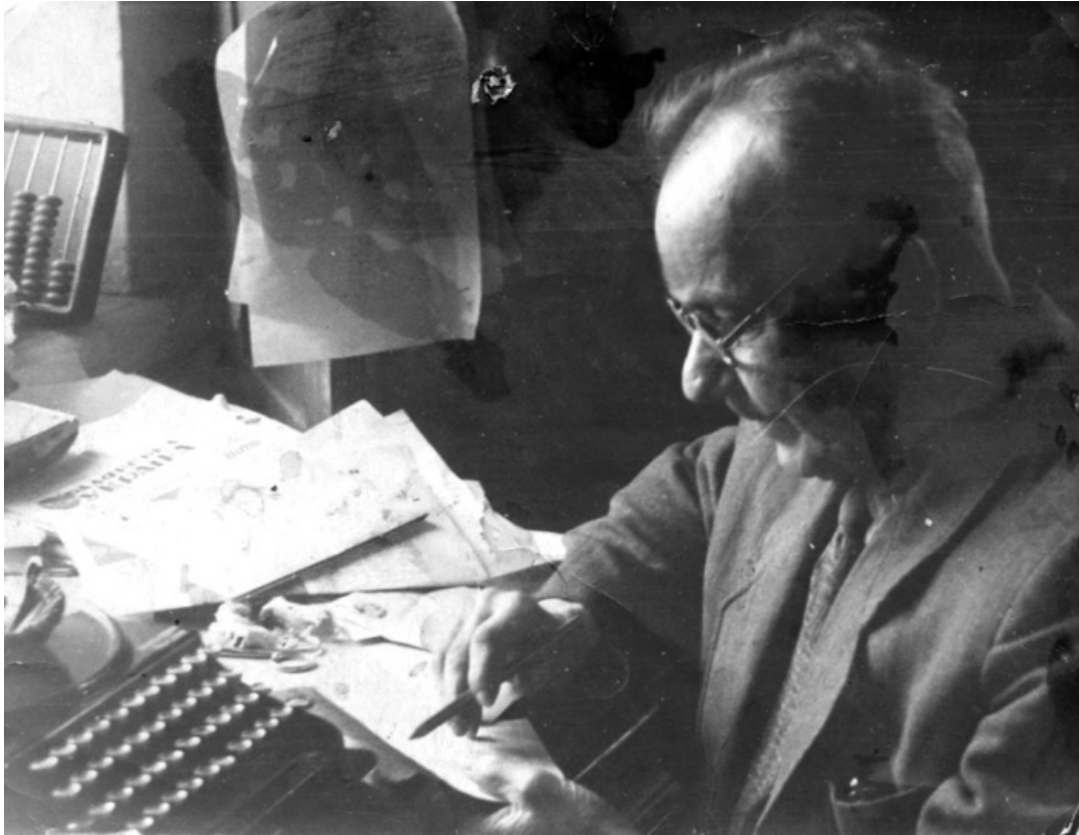

⌚ Скульптор Іван Макогон за виготовленням гіпсового «медальйона» з портретом Михайла Грушевського. Київ. Приблизно 1935 – 1936 рр.

Словом, після похорону я задумався над долею тієї скульптури — дуже було б жаль якби її в мене забрали або й просто на місці розбили. Я пішов за порадою до Івана Макаровича. Через кілька днів він повідомив, що є пара його друзів, які мають садибу під Києвом, де можна її сховати. У них була машина, і це дуже спрощувало проблему. Я зрадів, але через короткий час Іван Макарович сказав, що є найпростіший і найприродніший вихід: автор Макогон ще живий. Я, до речі, не знав, не уявляв автора, він здавався мені давно померлим. Іван Гончар дав мені його адресу, і я поїхав до нього на Печерськ у будинок художників, що, як пам'ятаю, містився поруч з будинком чекістів (мабуть, зворушливе сусідство!). Макогон уважно мене вислухав і з готовністю погодився забрати свою роботу. На наступний день він це й зробив — приїхав машиною, ми загорнули, обережно винесли й уклали. Це могло б бути приємним спогадом, якби

через багато років я з жахом і огидою не дізнався, що Макогон сам знищив свою роботу. Не знаю, чим він керувався, тільки ж не високими міркуваннями. Тут слово повинен би сказати психолог чи психіатр.

↖ Василь Денисенко на Паньківській, 9. Київ. 1950-ті рр.

Батько мій був дуже самотнім, спілкувався тільки зрідка з Борисом Дмитровичем і Віктором Леонтійовичем. Дуже рідко заходила дружина Бориса Дмитровича — Ганна Антонівна. Ще мої друзі, заходячи, спілкувалися з ним. Багато часу він проводив з книгами, паперами, слухав радіо, виходив на кухню, ходив до крамниці. Часто під настрій згадував загиблих друзів і, навіть, плакав — тут фігурували Сергій Шамрай, Грицько Косинка, Валеріан Підмогильний та інші. Про Бориса Дмитровича давно в післявоєнні роки згадував з розпукою, як про загиблого. Тепер, коли, на щастя, Борис Дмитрович вижив і повернувся в 1957 році, говорив про нього стримано і ніжно.

↖ Борис Антоненко-Давидович. Карпати. 1966 р.

Але все ж з найбільшим пієтетом він говорив про Михайла Грушевського. Як правило, він говорив «Михайло Сєргійович», з наголосом на першому складі у слові «Сєргійович». Говорив про нього завжди як про великого громадянина і вченого, перед генієм якого всі бліднуть, і цю любов він проніс через все життя до смерті.

Згадаю післявоєнні роки, коли горласта радянська преса, — а іншої ми не знали, — кричала про ворогів, яких треба нищити фізично і духовно, а в умовах України цей ворог поставав в образі українських націоналістів, і одним з найлютіших був Грушевський (поруч з Петлюрою чи Бандерою). Коли в націоналісти записали лояльних Рильського та Яновського, коли, лаючи ворогів — в першу чергу українських націоналістів, преса, здавалось, от-от відкине нікому не потрібну пристойність і перейде на рідний їй мат, тоді батько, битий своїм життям, казав мені: «І всі ж вони — ніщо перед Грушевським, і казяться так від свого безсилля.

↗ Директор Салехардського окружного заполярного музею Василь Денисенко (праворуч) зі співробітниками музею. Салехард. Між 1939 – 1944 рр.

Сам батько в 1934 році втік з України і до 1944 року жив у Салехарді, працюючи директором краєзнавчого музею. Це врятувало його від неминучого арешту і від наслідків арешту, які могли бути в той час. У 1937 році він приїхав на кілька днів, але вчасно відїхав — в ніч після його відїзду за ним прийшли з НКВД. З Божої ласки матері зі мною теж не було дома... У вакханалії 1937–38 років ніхто нікого не шукав, а гребли всіх підряд. Кажучи образно, рибу ловили не вудками, а велетенськими сітками і тягли все, що попадало. Після повернення в 1944 році батько кілька років працював вченим секретарем Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії Наук України, директором якого був Рильський. У той час ішли безкінечні ідеологічні розгромами в пресі і скрізь, а про нього, зокрема, в «Правде Украины» з'явилась розгромна стаття під назвою «В стороне от жизни». Там, до речі, він був названий «учеником Грушевського». Якийсь час у той період він ходив з підпискою про невіїзд, але до чогось страшнішого не дійшло.

Після 1947 чи 1948 року він працював на інших роботах, а тепер, в описуваний час, перебував на пенсії — дуже, до речі, малій — 45 крб. (після хрущовської грошової реформи). Тепер Грушевського у пресі так само лаяли, тільки не так істерично, бо й час настав спокійніший і терор з масового став більш індивідуальним, хоч,

звичайно, здатен був і до давньої масштабності. Досить згадати Новочеркаськ у 1962 році, не кажучи про Угорщину в 1956 та інше.

↗ Ігор Денисенко (в центрі) з Юрієм (ліворуч) та Олесем Доріченками. Київ, площа Калініна (тепер Майдан Незалежності). Початок 1960-х рр.

Батько дуже опікав молодь, яку знав. Зокрема, він прихильно ставився до моїх друзів, які часом заходили — Юрко Огульчанський, Леонід Дирдовський, брати Доріченки та деякі інші. Але такі зустрічі були епізодичними, а постійно він спілкувався з молодими безпосередніми сусідами — мало з Оксаною і набагато більше з Юрком. Це все при тому, що відлюдкуватість і замкненість теж були властиві йому. До їхньої матері ставився упереджено, а взагалі схильний був до ідеалізації людей, не зважаючи на тяжку життєву школу. Коли він тяжко хворів, до нього часто заходили Манойлик та Плотичери, зрідка заходив Сергій. Траплялось кілька днів, коли лишати його одного не можна було, але й не піти на роботу було неможливо — аварійна робота. Врешті, заробляти теж треба було, бо ніхто не може платити за прогули, і тоді в ті кілька разів я звертався до Сергія, й він не відмовився. Він сидів з батьком, хоч кімната просмерділася ліками та сечею, і подавав усе, що треба, і приймав лікаря, коли той приходив і т. д. Раз чи два він сам запропонував свої послуги, і за це я йому назавжди вдячний. Коли батько помер, був відпускний період, Сергій кудись поїхав, моїх друзів не було, на похоронах з чоловіків були тяжко хворий Віктор Леонтійович, 80-річний Плотичер, Олесь Доріченко (єдиний працездатний) і я, але ж я, як син, не мав права нести труну. На щастя, прийшов мій двоюрідний брат Валерій Половинко і нам стало трохи легше. Всі

інші — старі жінки, так що довелось і мені нести, бо труна важка, а дорога з горішнього поверху досить крута. Коли ми так спускалися сходами, повз нас пройшов зі своїм товаришем молодий чоловік, якого дуже любив батько, і вимушено зупинився, щоб розминутися з нами. Потім байдуже пішов, продовжуючи, як видно, попередню розмову.

↗ Марія Грушевська. [Київ, 1920-ті рр.] Фрагмент фото.

У тому будинку, іноді без психологічного зусилля, з'являлося відчуття вічності: ух ти, та тут же жив Грушевський, тут він ходив і творив, тут його оплакувала Марія Сильвестрівна, тут вона з розпачем і надією (безпідставною!) виглядала їхню Катрусю — дивовижну жінку, яка (хто знає?) могла б піднятися і до батькових вершин, якби не бездарна і нещадна влада. Я не міг мати почуття обожнення, як у батька, але схилитись перед Генієм міг, тим більше перед Генієм українським, загнаним і зацькованим, а тому особливо дорогим. Без перебільшення, в той час кожен, хто

почував себе українцем, Грушевського вважав втіленням усього найкращого, що в нас є. Цьому, між іншим, сприяла безконечна лайка на його адресу. Про його вади й помилки ніхто практично не думав або й не знав. Я з огидою читав дописи деяких блюдолизів і уявляв, як він виходить з дому, і його дорóгу до Академії — сходи, доріжка, потім знову сходи і шлях по вулицях — все здавалося дорогою, якою йде велетень, а на нього з усіх боків дзявкотять вуличні шавки. Вираз «дзявкотять шавки» в мене з'явився від давньої статейки Юрія Смолича, в якій він, прагнучи якнайболючіше вкусити, кілька разів вжив вираз «школка Грушевського».

Тінь Марії Сильвестрівни відчувалася майже на кожному кроці, про неї згадували, тільки я не завжди вслухався, не всім міг вірити. Однак запам'яталася розповідь Сари Мойсеївни, як Марія Сильвестрівна подовгу сиділа на балконі й дивилась кудись у далеч. На питання, чого вона дивиться так, вона відповіла: «А я дивлюсь, може Катруся йде». Мабуть, добре, що до самої смерті вона зберігала надію.

↗ Катерина Грушевська. 1920-ті рр.

У 4-й квартирі, і в усіх комунальних квартирах, панувала ворожнеча і розділ, розподіл на ворожі табори — в даному разі Пустовойти протистояли Плотичерам, і ненависть, звичайно, була вбивчою. Ми з батьком дотримувались постійного нейтралітету, й обидві сторони вважали нас дворушними — не настільки, щоб відсторонитись, але й не настільки, щоб вважати своїми. До Плотичерів я заходив, і відносини між нами були найтеплішими,

хоч іноді й затьмарювались названими причинами. Втім, такі випадки носили комічний характер. У будь-якому разі, на могилі Плотичерів ми з дружиною і досі буваємо.

Я не знав Марії Сильвестрівни, але знав її сусідів і міг зробити якісь висновки. Це я веду до того, що у своїй талановитій, може, навіть геніальній, роботі про «Масовий терор, як метод державного будівництва» Сергій Білокінь в одному місці допустив деяку суб'єктивність у потрактуванні долі Марії Сильвестрівни. Він пише, що вона була «стероризована сімейством Плотичерів», а такий висновок повністю базується на розповідях неперевірених і не виважених. Це, як на мій погляд, єдиний ганж у цій надзвичайній книзі. Але промовчати його було б нечесно і перед самим Сергієм Івановичем, і перед померлими Плотичерами.

До мене дійшло чиєсь формулювання, що будинок Грушевського колись заселили енкаведисти. Думаю, правильніше було б сказати, що просто взяли під контроль. Адже тут жило багато цілком порядних людей, але між ними були розселені особи, які були очима й вухами НКВД (МГБ, КГБ), які здійснювали цей контроль. Мабуть, були й прямі чекісти, в тому числі й відставні, хоч вони, мабуть, у тій чи іншій формі до смерті працюють на свою установу. Звичайно, вони були невисокого рангу. Пам'ятаю, колись батько говорив про одного діда з другого поверху, як про колишнього чекіста. Тепер він, очевидно, був рядовим «секретним співробітником». Але, тим не менше, в силу не зовсім зрозумілих причин — може, лінощів, може, недбальства, може, простої малописьменності — контроль той був досить недбалий. Досить сказати, що літератури — в той час нелегальної і забороненої — там було повно. Стінні шафи у великому коридорі третього поверху (а подібне було й на другому, може, й на першому поверхах) належали кожному із сусідів, і в нашій шафі, яка не замикалась, було повно заборонених і звідусіль вилучених книжок і журналів у м'яких обкладинках з творами Олександра Грушевського, Катерини Грушевської, Сергія Шамрая та інших. До речі, роботу С.Шамрая «Київська козаччина» я роздав багатьом знайомим, бо її примірників було особливо багато. Очевидно, щось подібне могло бути у сусідів. Така ж картина була на горищі: там були завали паперів, серед них, наскільки пам'ятаю, були рукописи серед книжок та брошур. І батько, часом одягнувши робочий халат, ходив порпатися в тих паперах, трохи патетично вигукуючи: «От доля вченого!»

Так що для кожного, хто трохи щось знає і хоч трохи мислить, відлуння кроків Грушевського та його оточення чулося на кожному кроці: часом слабше, часом сильніше, часом спотворене офіційним гавканням та сичанням, іноді очищене хоч на хвилинку від них, — але чулося, щоб не було!

↗ Дім Грушевських восени 1992 р.

Дивлячись тепер на цей будинок на узгір'ї, схоже, просто забутий, я думаю, чи не краще було нічого не обіцяти, а лишити, як і було, з пожилцями, щоб хоч якийсь подих життя тут був замість пустки. Невже цей будинок, у глибині якого має право на існування слово «святиня», приречений на смерть, вистоявши стільки десятиліть лихоліття? Колись у мене був виданий у 20-х роках збірник поезій, де, крім класиків, були вірші молодих тоді Тичини, Рильського, Зерова, Филиповича та інших. Мене вразив вірш (забув прізвище автора), який починався словами:

Коли умрем і заростем квітками, У спогадах ще встанемо не раз,

Аж поки поруч з нашими кістками

Не ляжуть всі, що пам'ятали нас. Тепер я боюсь, щоб щось подібне не сталося з цим будинком. А може, ці рядки будуть десь надруковані після того, як будинок на Паньківській — будиночок на узгір'ї — буде любовно й кваліфіковано відновлено і в ньому вже назавжди поселяться душі Грушевських і тих, хто їх оточував, хто був з ними, хто просто любив їх. Нехай так — це буде чудово! — і ці гіркі рядки теж стануть частиною історії цього будинку.

Спростуй чутки, позбавлені підстав,

Що, люблений, нікого ти не любиш.

І спадщину, що від батьків дістав,

Ганебно так, так нерозважно губиш.

Жорстокий вороже, в добрі своїм

Вдаєшся ти до нищення й розбою, —

Ти люто батьківський руйнуєш дім,

Що мусив бути відновлений тобою.

Змінився сам, тоді змінюсь і я,

Чи треба ліпшого любові дому?

Ласкавий будь, як зовнішність твоя,

І стань володарем у домі своєму... (З В.Шекспіра).

Опубліковано: Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // Зона. – № 18. – 2004. – С. 33-41.

Підготував Микола Кучеренко

ЗАЛИШИТИ ВІДПОВІДЬ

Ім'я *

Email *

Опублікувати коментар

**МУЗЕЙ ВІДЧИНЯЄ ДВЕРІ ДЛЯ
ВІДВІДУВАЧІВ**

«Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ»

**КУЛЮНЯ/КАТРУСЯ/КАТЕРИНА
МИХАЙЛІВНА**

**«МІЙ СВІТЕ ЗАТИШНИЙ, МОЯ УТІХО
МИЛА»:
ОСВІДЧЕННЯ МИХАЙЛА
ГРУШЕВСЬКОГО**

«Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського» © 2017

е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Попередня версія сайту

Музей працює щоденно, крім понеділка, з 10:00 до 18:00

Київ, вул. Паньківська, 9
Тел.: (044) 288-28-07